

ELS PLÀNOLS I DIBUIXOS DELS “APUNTAMIENTOS”, UNA FONT GRÀFICA DE LA GUERRA DELS SEGADORS

PERE CRISTÒFOL I ESCORSA

RESUM

Els “Apuntamientos” una font desconeguda de la Guerra dels Segadors. Autoria. Les il·lustracions del manuscrit. Un plànol inèdit de Tarragona el 1641. Autoria. Descripció i comparació amb altres fonts. El dibuix de Flix el 1645. Autoria. El context de la guerra. Descripció. El setge del castell de Salses l’octubre de 1639. Autoria. Descripció del plànol.

SUMMARY

The “Apuntamientos” a unknown source of the Reaper’s War. Authorship. Manuscript’s pictures. An unpublished map of Tarragona in 1641. Authorship. Description and comparison with other sources. The Flix’s picture in 1645. Authorship. War context. Description. Salses castle’s siege in October 1639. Authorship. Map’s description.

Paraules clau: Guerra dels Segadors, plànols, Tarragona, Flix, Salses.

Keywords: Guerra dels Segadors, planes, Tarragona, Flix, Salses.

1. ELS APUNTAMIENTOS, OBRA I AUTORIA

Entre les grates sorpreses que guarden els arxius i biblioteques espanyoles hi ha obres inèdites de la més diversa índole. Una d’aquestes obres són els “*Apuntamientos de las guerras entre España y Francia (1636-1647) en Italia y Cataluña*”.

L’obra, està dividida en diversos quaderns dels que malauradament se n’han perdut diversos. No obstant, la part que queda i que es troba en un únic exemplar a la Biblioteca Reial del Palacio Real (Signatura II/1113) conté notícies molt interessants de les campanyes a Catalunya en els anys 1639 a 1641 i de 1643 a 1647, encara que fins i tot dins d’aquest període hi ha buits notables. Aquestes mancances són degudes probablement a la pèrdua de quaderns sencers en el moment de la recopilació de l’obra. Així el quadern tercer corresponent a la campanya de 1638 està perdut i el mateix passa amb part del quadern cinquè

que havia de descriure la campanya del Marqués de Los Vélez a Catalunya el 1640-41. L'altra quadern que no van ser recopilats és el setè corresponent a la campanya de 1642.

A la primera pàgina del primer quadern manuscrit apareixeria el nom de Ana de Arcos y Mendoza a qui s'atribueix l'autoria de l'obra per part de la Biblioteca del Palacio Real. A nosaltres aquesta pretesa autoria ens resulta més que sospitosa. En primer lloc, si rellegim el text ens sembla que el primer cognom és Arcas. En segon lloc que una dona fos en aquella època l'autora del relat militar de diverses campanyes ens sembla impensable. De totes formes, encara que no pretenem concloure res sobre la autoria del manuscrit, hem de destacar que ens consta que a Huete (Conca) es va allistar l'any 1635 a Alonso de Arcas y Mendoza en el "Llamamiento de Hijosdalgo" per servir a la guerra contra França. A més a més en el primer full també es pot llegir De B Mx De A y M. En definitiva interpretem que l'autor podria ser algun germà de Ana de Arcas y Mendoza a qui devia anar a parar el manuscrit i que per destacar-ne la propietat va fer escriure el seu nom al marge d'aquest primer foli. De totes formes, sembla com si a sota de les lletres Mx hi hagués un G, el que podria apuntar també a la autoria de Bernavé de Gainza.

Dins d'aquesta obra trobem diversos plànols i pintures. Principalment es tracta de representacions de poblacions catalanes, encara que i també n'hi ha una d'Orbitello a Itàlia i una altra de la batalla de Leipzig el 1641.

En definitiva, els plànols que es poden trobar inserits a l'obra són:

1. Plànol del setge hispànic de Salses el 1639 – Castello de Salsas, pintat amb colors i text en italià.
2. Plànol de Catalunya – Plano del Principado de Cataluña y Condados de Rosellón y Cerdaña de Don Josep Pellicer y Tovar. Imprès en tinta negra.
3. Setge de Tarragona el 1641 – Sitio de Tarragona del año 1641, en colors. Text en castellà. Autor: D.C.F.
4. Plànol d'Elna el 1641 – Planta de la Ciudad d'Elna en el Condado del Rosellon. En colors i text en castellà.
5. Plànol de la batalla de Leipzig el 1642 – Original sense títol, text en italià. En plomí.
6. Plànol del setge i batalla de Lleida el 15 de maig de 1644 – Original sense títol. En plomí. Text en castellà. Autor: Juan Alferez Carrillo (Tinent General de la Artilleria).
7. Plànol de Balaguer el 10 d'octubre de 1644 – Original sense títol. En plomí. Text en italià. Autor: el Tinent General de la Artilleria.
8. Vista de Flix pel costat que mira a Tortosa – Dibuxo de Flix, en colors. Text en castellà.

9. Vista de Lleida durant la batalla de Santa Cecília el 21 de novembre 1646. Planta de Lérida sitiada por Henrique de Lorena Conde de Harcourt i Exercitos franceses y catalanes Socorrida por el Marques de Leganes. Imprès en tinta negra. Text en castellà.
10. Vista de Mequinença i el seu castell – Sense títol, en colors. Text en castellà.
11. Plànol de Orbitello el 1646, Itàlia. Sense títol, en colors. Text en castellà. Autor: Bernabé de Gainza y Allafor.
12. Pas de l'exèrcit per Torres de Segre – Sense títol, dibuix en plomí, 2 d'octubre de 1646.
13. Plànol de la circumval·lació de Lleida – Sense títol, dibuix en plomí, 6 d'octubre de 1646.
14. Plànol de Catalunya entre Tarragona i Lleida – Sense títol, dibuix en plomí.
15. Vista en perspectiva i planta del castell d'Arbeca – Sense títol, dibuix en plomí.
16. Vista en perspectiva i planta de Bellpuig – Sense títol, dibuix en plomí. Text en castellà.

En definitiva com podem comprovar, els Apuntamientos estan il·lustrats amb plànols provinents de l'estat major hispànic que va participar en les operacions. El seu autor havia de ser un militar amb graduació suficient com per obtenir els plànols dels militars que els dibuixaven, si és que algun d'ells no està dibuixat per ell mateix. Fins i tot algun d'ell li ha estat cedit pel Tinent General de l'Artilleria.

Podria ser que la lectura dels Apuntamientos, que només he fet de forma parcial, ens donés més pistes sobre l'autoria de l'obra.

2. EL PLÀNOL DEL SETGE DE TARRAGONA DE L'ANY 1641 (fig .1)

2.1. Autoria

Tenim diverses pistes sobre la autoria del plànol. En primer lloc les inicials D. C. F. escrites al costat inferior esquerra del dibuix. En segon lloc l'autor va estar present al setge. Els detalls del plànol són tants i cobreixen aspectes tant diversos, que és inconcebible que el plànol el fes una persona que no hi estigués present.

Així, s'identifiquen amb detall l'indret on es pescava mentre durà el setge o bé on es portaven a beure els cavalls i també les diverses posicions fortificades exteriors a Tarragona, i fins i tot els allotjaments de cadascun dels terços de guarnició a Tarragona. Tot plegat indica que és extremadament improbable que l'autor del plànol no formés part de la guarnició hispànica de Tarragona durant el setge.

Les inicials del plànol en fan pensar que el seu autor podria ser l'enginyer Francisco Domingo Cuevas, que va obtenir plaça d'enginyer (de fet inicialment d'ajudant d'enginyer) el 1644 i va estar servint a Extremadura des de 1644 fins el 1694. Encara que no tenim notícies de que servís uns anys abans a Catalunya, tampoc no es pot descartar. No obstant hem de destacar que en els seus memorials o almenys en els fragments que hem pogut llegir, Francisco Domingo no feia esment de que hagués servit a Tarragona.

2.2. El Plànol de Tarragona

Les dimensions originals són de 140 cm x 110 cm aproximadament.

El plànol ens mostra Tarragona i els camps del voltant fins a Constantí, Tamarit i Torredembarra. De fet, fins i tot per alguns dels indrets més llunyans, Torredembarra o la Torre de la Mora, els detalls són molt precisos. A Torredembarra, les fortificacions que més destaquen son les del castell renaixentista protegit pels quatre baluards angulars, així com la muralla amb la porta que dona al mar, porta que encara es conserva. El dibuix de Torredembarra ens mostra la vila vista des de Tarragona. Altafulla no s'ha dibuixat perquè queda sota la cartel·la, però es veu bé el riu Gaia.

A Constantí es dibuixen els campaments francocatalans. En efecte, des de mitjans del mes de maig, les tropes francocatalanes havien conquerit Constantí i n'havien fet la seva base d'operacions pel bloqueig de Tarragona. Fins i tot, davant de cada campament, apreciem com es deixaven les piques quan no s'utilitzaven, dretes i recolzades en una construcció de fusta. Aquest sistema també el podem veure en els campaments hispànics i havia de ser costum dels exèrcits en aquella època.

Pel que fa al riu Francolí, el plànol ens mostra aspectes força interessants perquè refereixen una obra derivada del setge com és el tall del subministrament d'aigua a la ciutat. El núm. 14 del plànol ens mostra una "cortadura que iso el enemigo para quitar el rio", és a dir, l'excavació d'un canal per desviar l'aigua del Francolí cap el Riu Clar. Més amunt, havia tallat també el curs del Rec Major (núm. 15, "zequia para conducir el agua al molino qual tambien quitó el enemigo"). D'aquesta manera, els cavalls havien d'anar a beure en una surgència d'aigua dolça que es va formar a la desembocadura del riu (núm. 22).

Pel que respecta als indrets propers Tarragona, destaquen alguns elements prou coneguts. Al nord, hi veiem l'ermita del Llorito (núm. 20) i l'aqüeducte que duia l'aigua de la font de les Morisques, que està marcat com un camí i, ja junt a la muralla, el fortí de Sant Jeroni (lletra N). Més a ponent, la muntanya de l'Oliva amb les forques plantades (O). Escampats arreu es veuen petits masos ocupats tots per tropes. Al sud de Constantí i a prop del riu Clar se'n veuen dos en forma de torre, amb merlets. Es tracta de dues estructures fortificades: a dalt,

vora el camí de Constantí, el castell del Mongons; més al sud, la Torre Forta. Destaca també el pont fortificat sobre l'antic curs del Francolí amb el detall del bastió i trinxeres que el protegien. Fins i tot la forma del pont sobre el riu, on es representen tres arcs amb molt de detall (núm. 19). Entre el riu i la muralla de la ciutat es veuen algunes construccions; alguna d'elles deu seu el convent de Santa Magdalena de Belloch, que tot just desaparegué amb aquesta guerra.

La zona que està més detallada és òbviament Tarragona i especialment les fortificacions de ponent i la zona portuària. El plànol indica amb tot detall els diversos bastions construïts entre la ciutat i el port, els canons que s'hi van posar per protegir-los i també les estacades per dificultar l'aproximació a aquests. En aquest nivell de detall, normalment en els plànols s'obvien les estacades, i això ens fa pensar que l'autor era un enginyer militar hispànic.

Pel que fa a la ciutat de Tarragona s'observa una important distorsió en la llargada de la ciutat que apareix comprimida en la direcció del port, així com una certa deformació i simplificació del que és la Part Alta, en contrast amb el grau de detall de la part baixa. Així si la zona del port apareix amb una escala raonable, la ciutat sembla molt més petita. Al nostre entendre, el plànol es va fer observant els diversos terrenys en la seva globalitat, però com que a la ciutat això no es possible, perquè els edificis interrompen la visió, el resultat és aquesta distorsió de la forma de la ciutat sobre el plànol.

La Part Alta de la ciutat s'ha representat doncs amb un traçat deformat i simplificat, amb més torres de les que realment tenia la muralla. No hi figura cap dels edificis interiors: ni la catedral ni castells tan imponents com els del Patriarca o el del Paborde. La única excepció és el castell del Rei. Tanca pel sud la Muralleta, construïda el segle XIV, amb el baluard de Carles V en l'extrem oriental i unes defenses davant del Portal del Bordell.

En contrast, sobta el grau de detall amb que es representen els convents. A Ponent hi figura el convent de Sant Domènec, tocant a muralla, que acabà destruït amb la guerra (I). A la banda de mar hi ha, tocant al baluard de Sant Antoni, el convent dels Mercedaris, actual Diputació (F) i més avall, el dels Trinitaris, al bell mig de l'amfiteatre, del qual resta l'església enrunada (G). La major concentració és a la Rambla, davant de la muralleta, amb els següents edificis (d'orient a occident): Franciscans (B), Seminari, Hospital (C), Jesuïtes (D) i Clarisses (E). Finalment, el convent dels Caputxins a mig camí cap el port i junt als baluards defensa (H).

El barri del port sembla estructurat en un sol carrer paral·lel al mar i s'hi veuen bé al davant tant el moll modern com les restes del moll romà, dins l'aigua i en primer terme.

Passem ara als campaments de les tropes hispàniques. En el plànol s'indica la posició exacta de cadascun dels indrets en que es van aquarterar les tropes hispàniques.

1. El regiment de la Guardia de su Majestad del mestre de camp Fernando de Ribera, situat als peus del que avui en dia és el Passeig Arqueològic de Tarragona i també junt al convent de San Domènec. Com a límit del campament es va aprofitar un mur de l'horta de Tarragona on es van fer troneres per poder disparar els mosquets. Disposava també d'algunes peces d'artilleria per protegir-lo d'atac des de l'exterior, en concret de tres peces del calibre d'un quart de canó.
2. Al costat de l'anterior, als peus del passeig però en direcció al port, el terç de Simón Mascarenhas. Aquest terç no estava format per portuguesos, perquè degut a la revolució portuguesa, les desercions de soldats d'aquesta nació eren massives. El terç portuguès havia estat reformat i els seus soldats dividits entre les companyies dels altres terços. Mascarenhas comandava l'antic terç de Martín de los Arcos des del 18 de febrer degut a la mort d'aquest darrer. A l'extrem del campament i donant al costat exterior es va fer un bastió on es van col·locar tres peces d'artilleria, en aquest cas es tractava de sacres.
3. Al costat de l'anterior, en direcció al port, el terç de Diego de Toledo i Guzmán.
4. Al costat de l'anterior i on finalitzen les antigues muralles de Tarragona, el terç del Marquès de Morata, comandat pel tinent coronel Luís Gerónimo de Contreras.
5. Al seu costat en direcció al port, el terç de Tomás Mexia. El seu campament comptava amb dos baluards que donaven cap el costat de terra. Almenys un dels baluards estava armat amb artilleria. Darrera seu hi havia el convent de Sant Francesc segons el plànol que acompanya aquest text i que s'identifica com el dels Agustins segons el manuscrit de la Biblioteca Nacional. Val a dir que l'hàbit similar de totes dues ordres agustins i franciscans portava a confusions.
Hem de destacar que en el Manuscrit 2.372, la posició del terç de Mexia seria la del punt 3, la del terç de Diego de Toledo la descrita al punt 4 i la del Marquès de Morata la del punt 5.
6. Davant del Convent de Sant Francesc, en direcció al port, el campament del regiment del Marquès de Los Vélez. Era el seu cap el sergent major Castañissas. El costat que donava a terra quedava protegit per una trinxera de terra.
7. Al costat seu i en direcció del port estava el quarter del terç del Duc del Infantado, dirigit pel tinent coronel Pedro Cañaverall. Pel costat de terra, estava protegit per un baluard artillat de forma pentagonal.
8. Al costat i en direcció al port, el quarter del terç del Duc de Pastrana, comandat pel sergent major Villafañé. Aquest quarter arribava fins el

convent dels Caputxins on també s'allotjaven els soldats i fins i tot es prolongava darrera del convent, pel costat de la zona portuària. El convent estava protegit per la banda de terra per un altre baluard artillat i de forma pentagonal. Aquest bastió no queda descrit en el manuscrit 2372. Podria tractar-se d'un oblit o que les obres es fessin amb posterioritat al moment en que l'autor del manuscrit va prendre nota de les defenses.

9. Tocant el mateix convent dels Caputxins, però en direcció al port, estava el campament del terç del Gran Prior de Castella, comandat per Diego de Guardiola i Guzmán.
10. Al costat de l'anterior, el quarter del terç del Duc de Medinaceli, comandat pel mestre de camp Martín de Azlor. Davant seu hi havia un fort quadrat que estava artillat. Aquest fort disposava de tres quarts de canó.
11. Al costat, més proper al port, hi havia el quarter del terç del Comte d'Oropesa. També davant d'aquest campament i protegint l'accés des de l'exterior de la zona portuària, hi havia un baluard de forma pentagonal. De nou s'ha de destacar que segons el manuscrit 2.372, l'ordre dels terços en les posicions senyalades entre el 7 i el 11 serien Duc de Pastrana, Comte d'Oropesa, Gran Prior de Castella, Duc del Infantado i Duc de Medinaceli. Per tant només coincidiria la posició del terç del Gran Prior de Castella.
12. Per tancar la zona de campaments, hi havia un espai pels terços irlandès i való. El terç irlandès era el del Comte de Tyronnell, dirigit pel seu sergent major Constantine O'Neil i el de valons del Comte d'Isinguien comandat pel mateix comte Felipe de Gante i Merode. Aquest campament disposava de dos canons i de dos mitjos canons per protegir-se. Dos mirant el mar i altres dos el camp.
13. Seguia fins arribar al mar i seguint l'antic curs del riu Francolí una sèrie d'obres de defensa consistents en una muralla i trinxera protegida tota ella per una estacada. La muralla tenia un fort quadrat, orientat de forma que deixava una punta mirant a l'exterior de la zona portuària i l'altra a l'interior. També hi havia un parell de fletxes abans d'arribar al mar. A l'extrem de la muralla i mirant cap a mar hi havia un bastió per protegir-lo d'un bombardeig marítim. El bastió comptava amb dos canons, que són peces de gran calibre, perquè instal·lar-hi peces d'un calibre inferior no tindria sentit quan es tracta de protegir-se de la aproximació i bombardeig d'un vaixell.

Val a dir que el manuscrit de la Biblioteca Nacional descriu les obres de fortificació que fins i tot entraven a dins del mar per evitar que un atac pogués entrar per la zona de la platja. Es tractava de la prolongació d'una

estacada, que també impedia el pas de cavalls i darrera seu una palissada des d'on resistir amb foc de mosquet als atacants.

14. En la zona del port hi havia un baluard per protegir el port d'un desembarcament. Aquesta era una prevenció que s'havia de tenir, sobretot si tenim en compte la operació amfíbia que portaran a terme els francesos l'any 1644 en el seu assalt a la mola de Tarragona. Encara que en el dibuix no s'indica que aquest baluard s'armés amb canons, la descripció del manuscrit ens porta a pensar que seria aquí on s'instal·larien dos canons.

Pel que fa a la zona portuària s'havien situat diverses peces d'artilleria també a la mola del port, almenys dos canons i a la zona de la torre de guaita de San Miquel on es van posar tres canons. Entre la mola i la torre es van instal·lar dues bateries més, la primera amb dos mitjos canons i un quart de canó i la segona amb dos canons i un mig canó. També consten alguns treballs de defensa cap a la zona de la ciutat que mira en direcció a Torredembarra propera a la costa. Sembla que primer, entre la muralla i els penya-segats que miren al mar es va fer una muralla de terra amb una fletxa al seu mig i que després es devien fer obres complementàries que estan dibuixades en negre. Els detalls són però una mica confusos. Podem pensar també en un dibuix erroni rectificat després amb els traços en tinta negra.

2.3. Contrast amb altres fonts

Disposem d'una font clau pel setge de Tarragona. Es tracta del manuscrit nº 2.372 de la Biblioteca Nacional de España, en concret del f. 117v al 120v., a més a més, podem contrastar alguna de les dades que ens proporciona el plànol amb el llibre de Manel Güell *El setge de Tarragona de 1641*.

Aquestes fonts ens permeten confirmar algunes de les indicacions del plànol, encara que per d'altres hi ha discrepàncies i completar-les amb el calibre de molts dels canons instal·lats per defensar la plaça.

Hem d'indicar que del contrast de les dues fonts ens mereix més fiabilitat el posicionament dels terços que fa el manuscrit nº 2372. En canvi el nivell de detall de les fortificacions en el plànol, que coincideix bàsicament amb el descrit en el manuscrit ens fa confiar més en la representació gràfica.

La cavalleria tenia els seus quarters en la zona portuària, allotjant-se en les cases properes al port.

A més a més el regiment alemany del Baró de Seebach proporcionava les tropes que guarnien la façana marítima en la zona portuària. Seebach que era el cap de la artilleria hispànica s'ocuparia de situar la artilleria i millorar les fortificacions. El seu regiment també s'ocupava de guarnir la zona situada entre

el campament dels valons i irlandesos i el mar. Els allotjaments els tenia però a la universitat.

En la zona del convent de les monges i baluard del Rei es va situar el terç de Fernando de Tejada. Per la seva banda el terç del mestre de camp Alonso de Calatayud i Toledo es va situar al convent de la Mercè, excepte dues companyies que es van posicionar fora de les muralles a l'ermita de Sant Geroni.

El pont del riu Francolí es va protegir amb obres, una estacada i un mur protegien cent soldats del terç de Mascarenhas i un batalló de cavalleria de las Guardias de Castilla. També es va fer un camí cobert fins a un edifici situat a uns 300 metres del pont. Allí es va destacar una petita guarnició (els dos soldats representats al plànol).

Finalment a les forques es van destacar 25 genets i 50 infants del regiment de la Guardia.

Dins del nucli urbà de Tarragona hi havia el terç de Pedro de Lasaca que governava el seu sergent major Alonso Pérez de Cuebas.

2.4. Conclusió

El plànol dels *Apuntamientos* constitueix una nova font per conèixer la ciutat de Tarragona i els seus voltants en el segle XVII. A part de ser un testimoni de l'època, no podem deixar d'apreciar el seu sentit artístic i encara que els colors han esdevingut menys vius amb el pas del temps, ens deixen apreciar l'obra d'un bon dibuixant, sobretot tenint en compte els mitjans de l'època.

A més a més l'autor és molt precís i els seus detalls ens permeten fer-nos una idea bastant exacta de l'aspecte del camp de Tarragona i de la ciutat durant el setge.

Pel que respecta a l'autoria, no podem garantir que l'autor sigui Francisco Domingo Cuevas, però és una possibilitat que no es pot descartar.

No cal dir que és per mi motiu de satisfacció donar a conèixer aquest plànol a la Reial Societat Arqueològica de Tarragona.

3. EL "DIBUXO DE FLIX" (fig. 2)

3.1. Introducció

Aquest dibuix en colors, ens dona una vista en perspectiva de Flix des de la riba de l'Ebre. L'autor dels *Apuntamientos* col·loca el dibuix entre el foli 193 i el 194. Representa l'estat de Flix poc abans del 27 d'agost de l'any 1645, quan l'exèrcit hispànic creuà l'Ebre per ocupar Flix. No és la única representació que tenim de Flix durant la guerra dels segadors i es pot comparar amb el gravat de Beaulieu en el seu Atlas *Les Glorieuses Conquêtes de Louis Le Grand*, conegut com a Grand Beaulieu. Malauradament, l'autor del dibuix és desconegut, encara que les similituds amb el dibuix de Mequinença, inclòs també en els *Apuntamientos*, ens fa pensar que estan fets pel mateix autor.

En aquells moments, el gruix de l'exèrcit francès estava assetjant Balaguer, que no capitularia fins el 21 d'octubre. L'objectiu de l'atac era obligar a l'exèrcit francès a aixecar el setge de Balaguer, amenaçant amb la captura d'una posició tant important com la plaça de Flix. L'atac que va començar sent un èxit, acabà amb un desastre hispànic uns dies després.

El text del dibuix ens confirma que els hispànics van enviar algun espia per reconèixer les posicions franceses abans del seu atac i que aquest dibuix va acabar dins dels *Apuntamientos*. De fet els *Apuntamientos* ens indiquen que "*Habiendose pues reconocido por personas confidentes duplicadas veces un esguazo capaz de la infanteria se resolvió a emprender esta faccion*". Igualment, els hispànics coneixien gràcies a un religiós que el governador de Flix, Senyor de La Valière era fora de la plaça, supervisant diversos treballs de fortificació a Tèrmens. De nou aquest fet, al igual que la inclusió d'un diari del setge de Roses, ens fa sospitar que l'autor dels *Apuntamientos* formava part de l'estat major hispànic. En efecte la llegenda ens indica que fa tres mesos que els francesos estan treballant en unes noves fortificacions.

En el dibuix es pot veure la vila de Flix, envoltada per la muralla medieval i el Castell de Flix al cim del turó. A la riba de l'Ebre i tancant l'accés entre la vila i el riu es veuen les fortificacions fetes pels francesos, consistents en dos bastions, units per una muralla de terra. Al bell mig de la muralla hi ha una porta. Davant de la muralla de terra una fletxa protegeix l'entrada. Tot plegat està protegit per diverses estacades, que dificulten molt un cop de mà. Per davant d'aquestes obres hi ha una altra trinxera que inclou diverses fletxes. Aquesta trinxera està protegida també per una estacada. Com que a la representació només es veu la banda del turó visible des d'aigües avall de l'Ebre, no es pot assegurar, però tot fa sospitar que la trinxera descrita separa completament la península on es situa Flix de la resta de territori a la riba dreta de l'Ebre.

En el punt més elevat d'aquesta línia apareix representat un fort protegit per una estacada. Aquest fort, està situat també al turó del Castell. La comunicació del fort amb el Castell de Flix està protegida almenys amb una estacada a banda i banda. De fet la vista de Flix que ens proporciona l'Atlas Heliche ens indica que no hi havia trinxeres entre el fort i el castell.

Finalment a l'esquerra del dibuix veiem una altra obra de fortificació. Només se'n poden veure dos dels costats, però creiem que és un fort quadrat situat fora de la línia principal de defensa de la península. Estaria situat a l'extrem del turó del Castell. En el moment en que es va fer el plànol del Atlas Heliche, uns 10 anys després, el fort havia desaparegut.

Pel que fa a la Riba de l'Ebre, es poden veure tota una sèrie de fortins quadrats i entre un fortí i un altre hi ha una estacada. Pel que es veu al dibuix, una observació preliminar ens indicaria que les obres estarien completes, però l'èxit

de l'assalt del 27 d'agost ens fa dubtar que tota la península quedés protegida de la mateixa forma. De fet, si ens fixem en el fortí situat més a la dreta del dibuix, sembla que l'estacada no continua. De totes formes aquest punt no es pot confirmar. En l'Atlas Heliche, apareixen fortins en tota la riba de la península.

Finalment a la dreta del dibuix, sobre el turó anomenat del Castell Nou, hi podem veure una ermita dedicada a Sant Tomàs.

3.2. Els combats de l'estiu de 1645

Per tal de distreure l'exèrcit francès del setge de Balaguer, els hispànics van planificar la ocupació de Flix. Amb aquest objectiu van ajuntar 1.500 infants i 500 genets. En concret reuniren tropes dels terços del *Marqués de la Hinojosa*, *Duque de Lorenzana* (napolità), un dels terços d'*Aragó*, el terç de *València* i els regiments alemanys de *Luís Duhamel* i de *Antonio Muner*. Cal senyalar, que les tropes hispàniques eren en bona part restes de les formacions derrotades el 21 de juny a la batalla de Sant Llorenç de Montgai i estaven molt curts d'efectius. De guarnició a Flix, hi havia els regiments de *Rébé* i de *Pèrigord* a més de probablement alguns milicians, veïns de la població.

El 27 d'agost de 1645, l'Ebre, que baixava amb molt poca aigua, fou creuat per 200 genets i 500 infants hispànics a les ordres de Gaspar de Messa. Primer van intentar forçar el pas pel gual previst, però els francesos els havien descobert i s'oposaven. Després deixarien alguns infants escaramussant amb els francesos i guiats pel veí Jaume Vilanova, la cavalleria passaria per un altre gual situat aigües avall. Les tropes franceses que s'oposaven al pas van ser carregades per sorpresa per la cavalleria hispànica i els pocs que s'escaparen corregeren a refugiar-se al fortí que resguardava la barca que la guarnició utilitzava per creuar l'Ebre i que es pot veure en la representació de l'Atlas Heliche. Però el fortí fou assaltat per la infanteria hispànica i els soldats francesos van ser degollats o capturats. Fins i tot el socors francès que venia de Flix, un petit esquadró d'infants sostinguts per alguns cavalls va ser carregat i dispersat. Segons les fonts hispàniques, 300 francesos foren morts o capturats en l'afer.

Simultàniament les tropes de Luís Duhamel atacaven pel costat de terra i forçaven les fortificacions franceses. I és que aquests en veure's atacats per l'esquena, és a dir per la banda del riu probablement decidiren replegar-se sense oferir resistència. Els hispànics ocuparien aleshores Flix i saquejarien a pleret la població. Aquest fet permeté a la guarnició francesa refugiar-se al castell i al fortí més proper. Allí resistiren 3 dies sense poder avituallar-se d'aigua. Per si fos poc els hispànics començaren a minar el castell. A més a més, els hispànics convocaven les milícies aragoneses a Maella per tal que vinguessin a reforçar les tropes a Flix.

Però l'ajut del coronel Chabot format per 1.500 homes i 400 cavalls salvaria la situació. L'exèrcit estava format pels regiments de *Harcourt*, *Mirepoix*, *Ferri-*

ères, el segon batalló de *Champagne* (El primer batalló es quedava amb l'exercit d'Harcourt, assetjant Balaguer), *Sainte Mesme*, *Saint Aunetz*, quatre companyies de *Gardes Suisses* i el regiment alemany de *Rhom* i els regiments de cavalleria de *Ferron* i *Châteaubriand* i la companyia de *chevaux-légers* del *Comte de Chabot* anirien a socórrer Flix. Val a dir que el regiment de *Champagne* i els suïssos formaven part de l'elit de l'exèrcit francès. Per suposat, aquests regiments, no arribaren complets a Flix, perquè en aquest cas, l'exèrcit de Chabot hauria tingut més de 1.500 infants.

La cavalleria creuà l'Ebre per un gual i la infanteria amb barques preparades pel Senyor de Cabanyes. Així pogueren arribar a Ascó on trobaren una partida d'hispanics que es replegà. Després la cavalleria i el regiment de *Champagne*, encapçalats pel Senyor de La Valière, creuaren l'Ebre per accedir a la península on està situada Flix. Els hispanics dirigits pel Mestre de camp alemany Muner, cregueren estar en inferioritat i es replegaren cap a la vila.

Mentrestant Saint Abré i els suïssos i el regiment alemany de *Rhom*, atacaren pel costat dret de l'Ebre. Encapçalaven l'atac el regiment de *Rhom* i el de *Sainte Mesme*. Simultàniament la guarnició del castell també feu una sortida. Atrapats pels tres costats, desmoralitzats per la retirada de Muner i creient-se en inferioritat d'efectius, els hispanics caigueren en el pànic, essent derrotats, i es van replegar dins dels murs de Flix. Aleshores, els francesos van forçar el pas dins de la vila, però els hispanics acorralats resistirien a la desesperada. Chabot va parar els atacs i va intimar als hispanics a capitular. Al final els hispanics van capitular a vides salves. Tots els comandants hispanics, Luís Duhamel, Gaspar de Messa i Antonio Muner van ser capturats.

Als Dietaris de la Generalitat Vol. VI, pàg. 739, podem llegir una carta de Chabot del 3 de setembre en la que xifra els presoners en 940 soldats i 80 oficials a més a més de 250 cavalls capturats i 300 morts entre les tropes castellanques. Tot plegat, de l'exèrcit de Luís Duhamel, només 4 companyies de les milícies aragoneses mobilitzades després de la captura de Flix i que estaven fora de la península aconseguiren fugir a temps. En definitiva la operació hispanica, del que el Dibuix que adjuntem n'és testimoni, malgrat estar planificada amb molta cura, acabaria en un desastre per les mancances dels seus comandants.

4. EL PLÀNOL DEL "CASTELLO DI SALSAS" (fig. 3)

El darrer plànol que descrivim dels inclosos en els *Apuntamientos* és el del setge de Salses. Coneixem un altre plànol de Salses el 1639, el que està inclòs en la recopilació de *sucesos por años*, al Manuscrit 2.370 de la Biblioteca Nacional, entre els folis 29 i 30. Aquest plànol representa un espai més extens que l'inserit en els *Apuntamientos*.

L'autor del plànol era d'origen italià. Val a dir que en l'exèrcit hispanic hi

havia diversos terços italians que van fer la campanya de Salses i que fins i tot comandants com el Marquès de Torrecuso eren italians.

El plànol està situat al final del quadern quart, entre els folis 73 i 74, junt amb un altre plànol que representa Catalunya.

El plànol representa una magnífica vista en perspectiva del Castell de Salses abans dels combats del 2 de novembre, que són els que representa el plànol de la Biblioteca Nacional. De fet, les disposicions dels campaments de les tropes, a l'exterior de les línies de defensa, ens fan pensar en que el plànol es correspon probablement a començaments del mes d'octubre de 1639. L'exèrcit hispànic va arribar davant de Salses el 21 de setembre i després de diversos combats amb les tropes franceses, el gruix de l'exèrcit francès es va replegar silenciosament durant la nit. Va ser un greu error del comandament hispànic que hagués pogut esclafar l'exèrcit francès, que estava en una inferioritat numèrica molt marcada.

La participació dels tarragonins a la campanya de Salses fou considerable. Les dades recopilades per Manel Güell ens indiquen que la ciutat de Tarragona envià a Salses dues companyies de cent soldats i una d'eclesiàstics formada també per cent soldats. Tortosa també hi envià un parell de companyies i Reus una altra i així entre les diverses poblacions, més de 1.100 tarragonins participarien a la campanya de Salses.

A Salses hi quedaria com a Governador el Duc d'Espanan, amb tres regiments d'infants, els d'*Enguien*, *Espanan* i *Tonneins* que van resistir fins la darrera extremitat. Tenint en compte aquestes dates, que el dibuix representa els treballs de les línies de circumval·lació amb una extensió de la meitat que tindran finalment. El fet que els campaments de les tropes hispàniques estiguin situats a l'exterior de les línies, fa que ens atrevim a donar una data bastant precisa del plànol. En efecte, el 23 d'octubre es va produir la aparició de les tropes franceses a la vista de Salses i encara que l'atac es va cancel·lar, de moment, degut al diluvi que hi va haver els dos dies següents, la situació dels campaments indica que l'exèrcit hispànic no se sentia amenaçat per un atac exterior. D'altra banda, els treballs de circumval·lació forçosament havien de durar bastants dies.

Un cop precisada la data en que presumiblement es va confeccionar el plànol (a començaments d'octubre), passarem a descriure'l.

En el centre, apareix el Castell de Salses. La representació és magnífica i les persones que l'han visitat, reconeixen tota mena de detalls: les torres exteriors, la torre de l'homenatge, la porta d'accés, el fossat... No obstant en manca un. La muralla interior al pati d'armes. Aquesta muralla, que inclou una fletxa al seu mig no apareix, cosa que no ens ha d'estranyar perquè no és visible des de l'exterior del Castell. Aquest fet ens permet afirmar dues coses, que l'autor no coneixia l'interior del Castell perquè no hi havia estat mai i també que el plànol

no es va fer després de la capitulació, el 6 de gener de 1640 quan els hispànics van poder accedir de nou a l'interior de la fortalesa.

Pel que fa a les fortificacions que els francesos havien fet tot just després de capturar la plaça, les podem veure en color beix-marró sota les lletres B, C i D.

Els treballs de trinxera d'aproximació dels espanyols i valons estan representats amb la lletra E i els dels terç del *Conde Duque* sota la lletra F.

Els diversos quarters de les tropes estan dividits per nacions. La representació ens indica que es tracta de barraques. Davant dels campaments veiem les piques de les tropes que s'estan dretes, recolzades en unes construccions de fusta. El comandament hispànic identificat sota la lletra I està allotjat en tendes molt espaioses. Els terços catalans estan allotjats en 5 campaments situats al sud de Salses. Com que hi havia 10 terços en el setge, forçosament cadascun havia d'acollir dos terços. Val la pena remarcar que les tropes catalanes, formades per milícies tenen els campaments en la zona que mira als pirineus i no a França, pel que era menys probable un atac en aquesta zona.

Mirant al nord sota les lletres L i M hi ha els campaments de 4 terços espanyols, un de való, un de modenès i un de napolità.

Hi ha representades 7 peces d'artilleria en el plànol, en 4 posicions diferenciades. Com que sabem que els hispànics disposaven de 14 peces, és evident que una part de les peces encara no s'havien posat en bateria. D'aquestes 14 peces, almenys dues eren mitjos canons.

La població de Salses, senyalada amb la lletra Q està dibuixada com unes ruïnes, doncs en els combats amb els francesos va ser saquejada diverses vegades i quedà completament derruïda. De fet la única edificació que hi ha al plànol és una casa o més aviat una església situada en la part baixa del plànol.

Els diversos camins de la zona es senyalen amb les lletres T i S i pel que fa als accidents geogràfics, a dalt del plànol es veuen les muntanyes de les Corbières que marquen el límit entre el Rosselló i el Llenguadoc. Al nord de Salses, però més a prop del castell resulten dibuixades unes eminències que formen un turó.

Fins aquí la descripció. Espero que els lectors frueixin ara de l'observació dels dibuixos. No obstant, no puc deixar d'agrair a Josep Antoni Collazos, el seu ajut per identificar la toponímia de Flix i el de Jordi López Vilar per les seves contribucions en la toponímia dels voltants de Tarragona.

BIBLIOGRAFIA

- ANÒNIM. *Apuntamientos de las guerras entre España y Francia en Italia y Cataluña (1636-1647)*. Biblioteca del Palacio Real, S.XVII. Manuscrit nº II/1113.
- Biblioteca Nacional de España (BNE), *Manuscritos del reinado de Felipe IV*. Volum IV. Manuscrit nº7795.
- Biblioteca Nacional de España (BNE) Manuscrit nº 2370– *Sucesos del año 1639*. Manuscrit nº 2372– *Sucesos del año 1641*.
- Dietaris de la Generalitat*. VOLUM VI (1644-1656). Generalitat de Catalunya, 1999-2002.
- DUPLESSIS BESANÇON. *Mémoire de ...* París: Librairie Renouard, 1892.
- Gazette. Recueil de toutes les gazettes nouvelles ordinaires & Extraordinaires & Autres Relations. 1645. Par Theopraste Rénaudot, consellier et medecin ordinaire de sa majesté, Mr. et Intendant General des Bureaux d'Adresse de France*. París: Bureau de l'Adresse, Marché Neuf, 1646.
- DE FERRARI, LEONARDO. *Atlas del Marqués de Heliche. Planta del lugar de Flix en la Castellania*. Arxiu Militar de Suècia: c. 1655.
- GÜELL I JUNKERT, MANEL. *Camí a la revolta (1625-1640)*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2008.
- GÜELL I JUNKERT, MANEL. *El setge de Tarragona de 1641*. Tarragona: Arola Edicions, 2003.
- SANABRE I SANROMÀ, JOSEP. *La acción de Francia en Cataluña en la pugna por la hegemonía de Europa (1640-1659)*. Barcelona: Talleres Gráficos La Ibérica; Real Academia de las Buenas Letras, 1956.